1

зборник за ликовне уметности

Иако је, услед недостатка већих истраживачких радова, још рано дати пунију слику прошлости манастира Трескавца, могуће је, макар и на основу једне општије анализе, а захваљујући поред осталог и открићима учињеним последњих година, указати на извесне битније моменте, који у садашњој ситуацији могу бити и путокази за даље истраживање овог, до сада непроученог, вредног споменичког комплекса средњовековне архитектуре и сликарства.[1]

Истраживање прошлости тог споменичког комплекса као култног места одвело би нас далеко, још у период античког света,[2] но то није циљ овог нашег прилога.

Почеци подизања хришћанског храма са сигурношћу се могу везати за прву половину VI века. О томе нам речито говоре и мермерне парапетне плоче олтарске преграде које су узидане у зидове садашње цркве. Егзистенција ове грађевине није била дуга и вероватно је прекинута крајем VI века.

Најтеже питање из историје овог манастира је свакако: кад је над рушевинама ранохришћанске подигнута нова црква? За сада пре-

---

[1] За познавање архитектуре и сликарства манастира Трескавца све до новијег времена, када су учињени први кораци у том правцу, немамо ни монографских, ни посебних студија о појединим проблемима. На архитектуру цркве осврнули су се: П. Н. Милюковъ, Христ. древности Западной Македонiи, Изв. Русс. Арх. Инст. въ К-лѣ, 1899, 110 и Н. Мавродиновъ, Еднокорабната и кръстовидната църква по Българскитѣ земи до края на XIV в., София 1931. 47—49. У односу на сликарство тек се од 1959. године појављују прилози који информишу и свестраније разматрају ту материју: Б. Бабиќ, Манастирот Трескавец, Стремеж 5—6, Прилеп 1959, 51—53; исти, Кој бил и кого ктитор на живописот на егзонартексот во црквата св. Успение богородично во манастирот Трескавец, Стремеж 4, Прилеп 1961, 48—51 и Живописот од егзонартексот на црквата на манастирот Трескавец, у истом броју Стремежа, 52—60. З. Расолкоска — Николовска, Фрески од календарот во манастирот Трескавец кај Прилеп, Културно наследство II, Скопје 1961, 45—56.

[2] Н. Вулић, Географија Јужне Србије у Античко доба, Гласник Скопског научног друштва, Скопље 1938, 13 и Ф. Папазоглу, Македонски градови у римско доба, Скопје 1957, 223.

цизног одговора нема. Постоје указивања која нам даје повеља краља Стефана Душана манастиру Трескавцу из 1335. године: „... семоу монастирю дати хрисовоуль свои по ѡбразоу древниихь цареи грьчьскыихь и бльгарьскыихь ...".[3] Податак за бугарске владаре, дародавце манастира Трескавца, може указивати и на његову знатно већу старост. Спомен на ктиторе византијске владаре сачувао се и у једном познијем натпису. Поред ктиторских фигура, насликаних на зидној површини изнад улазних манастирских врата, у натпису на грчком језику спомињу се Андроник II и Михајло IX.[4] Њихов савременик, српски краљ Милутин, такође је означен као дародавац манастира Трескавца.[5] Поуздане податке о атрибуирању извесних делова грађевине појединим временима, па чак и личностима, имамо тек од четрдесетих година XIV века. Фреско-ансабл на зидовима садашњег егзонартекса и бочних компартимената испод два западна кубета, који илуструје календар, насликан је у времену између 1334—1343. године, средствима краља Стефана Душана.[6] Том сликарском ансамблу припадају и фреске са представама фигура Савела, Мисаила, Ананија и Азарија на унутрашњој површини јужног зида цркве, источно од улаза из спољњег нартекса. Индиректна указивања о знатно већој старости манастира Трескавца у наведеним историјским изворима можемо поткрепити и резултатима археолошких ископавања, извршених 1959. године, у источном делу јужног крака спољне припрате. Експлорацијом потподног дела ископано је шест гробова антропоморфног типа, усечених у гранитну подлогу, са посебно издубљеним алвеолама за главе покојника (слика 1). Један од тих гробова налази се испод темеља јужног зида цркве на коме су под малтерном кором неоткривене фреске Душановог времена. Ти гробови су припадали једној знатно старијој грађевини чији би се остаци могли утврдити систематским ископавањем. На жалост, ни гробови нам не могу прецизирати датацију, али нам у сваком случају — као и историјски извори — говоре о дубокој старости цркве. На територији Македоније, досад мени познати гробови овог типа везују се за време од почетка X до XII века.[7]

Сачувани црквени архитектонски комплекс показује велике разлике појединих делова грађевине у техници и квалитету зидања. Исто тако уочљива је разлика у облику и декорацији одговарајућих архитектонских елемената. Данас, услед бројних оправака и доградњи, не-

---

[3] С. Новаковић, Два прилога к српским старинама, Гласник Српског ученог друштва, XLI, Београд 1875, 358.

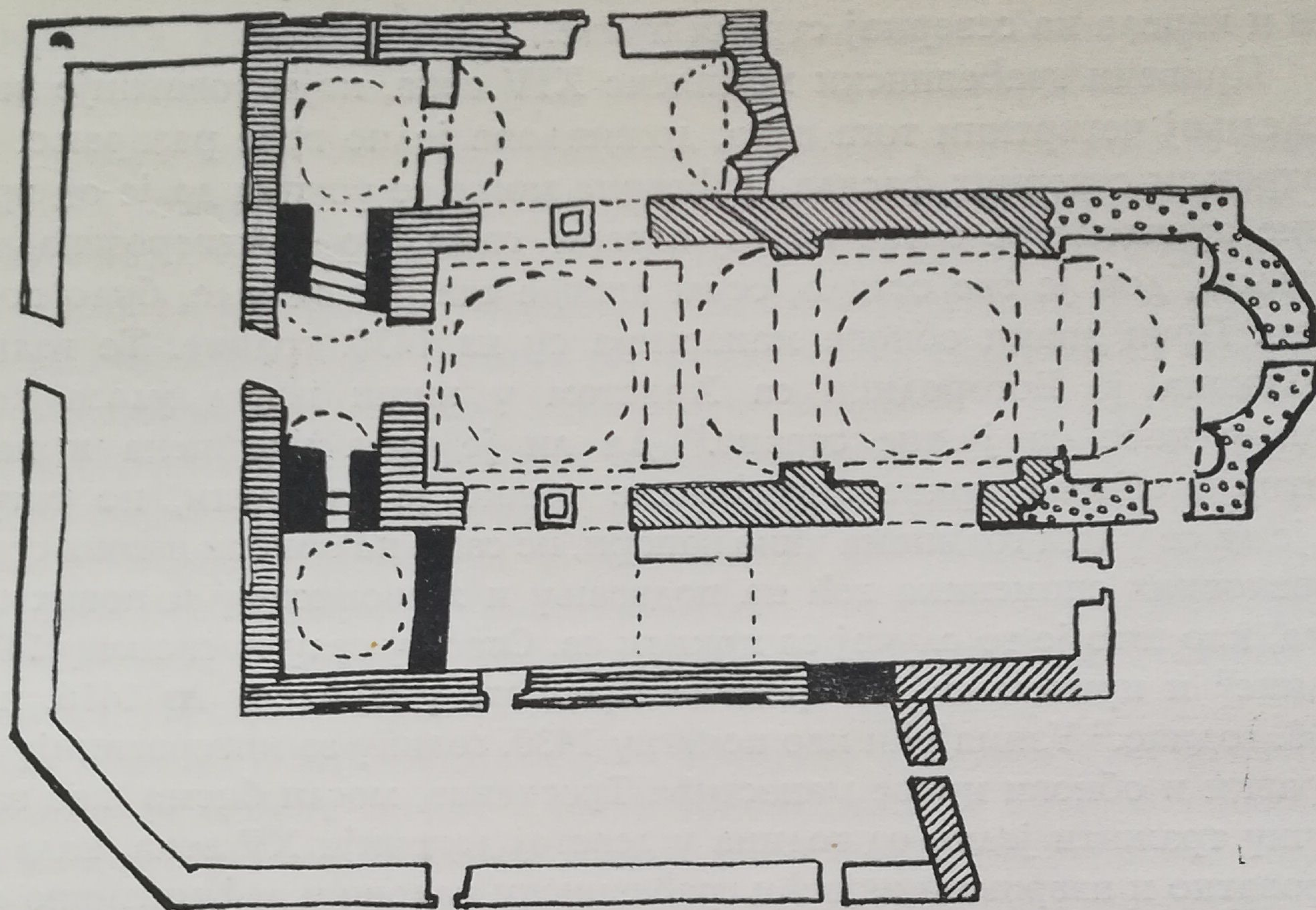
[4] Й. Ивановъ, Български старини из Македония, II изд., София 1931, 67.

[5] Ђ. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, Загреб 1866, 136.

[6] Б. Бабић, Кој бил и кого ктитор...

[7] Д. Коцо, Проучувања и археолошки испитувања на црквата на манастирот св. Наум, Зборник, 1957—1958, Скопје 1958, 71.

мамо ни хоризонталног ни вертикалног континуитета једне грађевинске кампање. На основу постојећег стања у могућности смо да уочимо најмање пет грађевинских фаза (в. скицу). Наметљиве разлике у зидању и оштре границе појединих грађевинских фаза, које су особито видљиве на северној фасади, подударају се са оштрим границама које одвајају поједине фреско-ансамбле на унутрашњим зидним површинама. На жалост, до времена Душановог ктиторства овог манастира, осим уопштене констатације о далекој прошлости, нисмо у могућно-

Скица основе цркве манастира Трескавца

сти утврдити ни почетак подизања, ни везати неки део данашњег црквеног грађевинског комплекса за време пре 1334. године. Од 1334. године историја манастира, страдања и обнове, могу се са већом сигурношћу одредити. Ископавањем 1959. године, око четири метра источно од источног зида јужног крака спољне припрате, откривени су и темељи апсиде некадашње капеле.[8] Од те капеле, коју Владимир Пет-

[8] Ископавањем је руководио аутор овог прилога. Резултати нису публиковани.

ковић тумачи као приземље пирга[9] у склопу садашњег црквеног комплекса, остао је само западни зид који је у претходном тексту наведен као источни зид јужног крака спољне припрате. На западној површини тога зида сачувале су се фреске са ктиторским портретима непознатог велможе и његове жене из средине XIV века. Приликом ископавања, на источној површини овога зида, или боље рећи у доњем делу северозападног угла капеле, откривен је фреско сокл са орнаменталном декорацијом у два слоја, једини остатак сликане декорације саме капеле (слика 2). За XIV век делимично би се могла везати и капела на северној страни цркве.

Црквени грађевински комплекс XIV века, највероватније већ у последњој четвртини тога века, доживљава једно веће разарање. Посматрањем северних фасада грађевине може се уочити да је од првобитне архитектуре остао на тој страни само део са северозападном куполом, док је све остало, осим апсиде северне капеле, било порушено. Први знаци обнове манастира су из 1430. године. Те године насликана је Богородица са Христом у ниши изнад улаза који води у наос са јужне стране.[10] Да ли је тада извршена и нека знатнија обнова црквене грађевине тешко је утврдити, но сигурно је да се у тим годинама чине напори, не само на обнови наших средњовековних споменика већ на подизању и живописању и нових цркава, као што је то случај са црквом св. Спаса у селу Лесковецу 1426. године[11] и црквом св. Богородице Пречисте у Прилепу из 1416. или 1438. године.[12] Узимајући као почетну 1430. годину за интервенцију на оправци и обнови цркве манастира Трескавца, могли бисмо као закључну тражити једну од година у деветој деценији XV века, када су вероватно и извршени највећи грађевински радови и дефинитивно обновљена црквена грађевина. Заправо ти грађевински радови су непосредно претходили исликавању зидних површина наоса деведесетих година XV века.[13]

Та обнова манастира Трескавца по својим сразмерама може да се упореди са оним пре битака на Марици и Косову, а извршена је у време које је у Македонији обележено стабилизацијом сеоске привреде и развојем занатства и трговине у градовима.[14] Поред тога, то је време и потпуније законитости и изразитије званичне верске толеранције. Некадашње повеље хришћанских владара којима су даване пов-

[9] В. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 328.

[10] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Сремски Карловци 1902, 84, бр. 254.

[11] Р. Љубинковић, Црква Светог Вазнесења у селу Лесковецу код Охрида, Старинар н. с., II, Београд 1951, 193.

[12] В. Петковић, op. cit., 266.

[13] Б. Бабић, Манастирот Трескавец, 53.

[14] Historija naroda Jugoslavije, II, 55—57.

ластице манастирима замењене су актима турских султана. У Тапу тахрир дефтеру број 4 из 1476—77. године износи се да је Трескавац султановом наредбом ослобођен од данака и свих »аварис диванија« (ванредних данака).[15] Султановом повељом (hükm-i humayun) из тих година манастир Трескавац је истакнут као сопственост (мулк) митрополита Давида.[16] По истој повељи у поседу митрополита Давида налазио се манастир св. Арханђела као и црква Продром у Прилепу.[17] Путем тих докумената створени солиднији имовинско-правни односи омогућили су манастиру Трескавцу сређенији живот и сигурније изворе прихода, те на тај начин свестранији и пунији полет, који се огледа и у наведеним захватима знатне обнове црквене грађевине.

Скоро један век је протекао од те обнове до нове која је обављена 1570. године. У том међувремену, између деведесетих година XV века и 1570. године, настрадао је источни део цркве са апсидом. Наш је утисак да је и ово рушење извршено насилним путем и можда би се могло повезати са догађајима из седамдесетих година XVI века када су се становници Прилепа и Маријова побунили против високих намета турских феудалаца. Ти догађаји су везани за 1564.[18] и 1565.[19] годину. Занимљив је податак да су међу вођама побуњеника била и два свештена лица.[20] Могуће је да је манастир Трескавац био тада жртва турских репресалија. О самовољном рушењу средњовековних цркава наговештава и један допис централних турских власти кадијама Охридског санџака из 1613. године.[21]

Податке о најновијој обнови добијамо из једног фреско-натписа смештеног између апсиде и нише ђаконикона.[22] У њему се говори да је Стојан Хранчев са својом женом дао »пописати и украсити« олтар, 1570. године, за време игумана Пахомија и епископа Григорија.[23] Гра-

---

[15] Подаци из факсимила у Институту за националну историју у Скопљу.

[16] М. Соколовски, Прилог кон проучувањето на турско-османлискиот феудален систем со посебен осврт на Македонија во XV и XVI век, Гласник на Институтот за национална историја, I, Скопје 1958, 166.

[17] Ibid.

[18] Д. Шопова, Македонија во XVI и XVII век, Скопје 1955, 16.

[19] Ibid., 17.

[20] Ibid., 16—17.

[21] Ibid., 89.

[22] Б. Бабић, Манастирот Трескавец, 53.

[23] Й. Ивановъ, op. cit., даје само горњи део натписа до имена ктитора и сматра да је из предтурског времена; М. Кокић, Записи и натписи, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области, I, Скопље 1936, 272, даје натпис до имена и презимена ктитора погрешно читајући Стојан Трайче место Хранчевъ и даје завршетак натписа са именима игумана Пахомија и епископа Григорија; Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. VI, 55, бр. 9715, има исти текст као и Й. Ивановъ, и датира га у XV—XVI век; аутор овога прилога прочитао је и годину (з҃) о҃ и҃, (7078—5508=1570). Са тим временом се слаже стил сликарства у апсиди као и време епископовања Григорија. За ово види: И. Снѣгаровъ, История на Охридската архиепископия-патриаршия (1394—1767), София 1932, 237.

нична линија двеју грађевинских фаза оцртана на северној фасади цркве (слика 4) у потпуности одговара граничној линији на унутрашњој површини која одваја сликарске ансамбле из деведесетих година XV века од ових из 1570. године.

Поред Стојана Хранчева као ктитора, XVI и прва половина XVII века обележени су у историји манастира Трескавца и низом других дародаваца, угледних хришћанских имућника, из породица Пепића и Бојкића, власника кратовских рудника.[24] Као угледни дародавци спомињу се и влашко-молдавски господари и бољари.[25]

Из XVI века сачували су се и предмети високе уметничке вредности: резбарена врата на улазу у цркву[26] и изванредан сребрни оков јеванђеља са рељефном представом Силаска у ад.[27] Крајем XVI века у манастиру се обављала и преписивачка делатност.[28] Неколико докумената нам утврђује постојање манастира у XVII веку. У првој половини тога века сликана је апсида трпезарије и ниша изнад западног улаза исте. Године 1657. манастиру је дарована икона Богородице при игуману Максиму.[29] И поред тешких прилика крајем XVII века манастир и даље живи. У запису на једном јеванђељу манастира писац се жали на скупоћу и глад.[30] Почетком XVIII века у манастиру је поново поменута преписивачка делатност. Јеромонах Захарије пише минеј 1712.[31] а јеромонах Гаврил — Чудеса Богородице 1720. године.[32] Тих година у записима на књигама говори се о прилозима манастиру у књигама и о њиховом повезивању.[33] Негде с краја XVII и почетка XVIII века су и иконе чина са делимично резбареним оквирима.[34] Даљи подаци о животу манастира у XVIII веку врло су шкрти. Можда је и Трескавац средином тога века имао неприлика од арнаутских банди као и други манастири прилепског краја. Једној таквој банди упориште је било у манастиру Зрзе, који је још имао сачу-

---

[24] А. М. Селищев, Македонские кодики XVI — XVIII веков, София 1933, 131.

[25] Ibid., 132.

[26] В. Хан, Прилог датирању слепчанских и трескавачких резбарених врата, Музеј примењене уметности, Зборник 6—7, Београд 1962, 77—86.

[27] Б. Бабић, Манастирот Трескавец, 53.

[28] Аутор овог прилога приликом посете Јагелонској библиотеци у Кракову, 1963. године, пронашао је у рукописном минеју за месец новембар, који је некада припадао манастиру Трескавцу, на страни 19. у доњем делу интерколуминије усправно написано име преписивача Јоаникија. Рукопис се води у Јагелонској библиотеци под бројем 935: De Władyslaw Wisłocki, Katalog rekopisów biblioteki uniwersytetu Jagiellońskiego, czesć I, Kraków 1877—1881, br. 935.

[29] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, III, 172, 5672; Й. Ивановъ, op cit., 69.

[30] Ibid.

[31] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, II, 28, бр. 2234.

[32] В. Ћоровић, Рукописи Универзитетске библиотеке у Београду, Споменик, LXXXVII, Београд 1938, 99.

[33] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, V, 36, бр. 7507.

[34] Б. Бабић, Манастирот Трескавец, 53.

ван средњовековни фортификациони комплекс.[35] Изгледа да су упади арнаутских банди у манастире били пљачкашког карактера.[36] Изузетна ситуација је била са манастиром Зрзе који је разорен топовима по наредби султана.[37]

После дужег времена наилазимо на следећи датум, 1765. годину, када је сликана престона икона Христа Пантократора. Године 1780. у манастиру се спомиње школа.[38] Школа се спомиње и почетком XIX века.[39] Од тих времена за историју манастира Трескавца имамо више података. У Поменику манастира Трескавца који се чува у лењинградској Публичној библиотеци, у збирци Гиљфердинга, записано је неколико игумана од 1795—1804. године (Јосиф, Исаија, Тимотеј).[40] Тимотеј се спомиње и 1826. године када зограф Михајло слика икону Исуса Христа. Изгледа да су 1829. године обављени већи радови на обнављању манастира Трескавца. У једној лунети на јужном зиду цркве представљени су као ктитори са моделом цркве у рукама игуман поп Висарион и монах Амврозије. Вероватно из тога времена су и надзиђивања цркве гранитним тесаницима, као и цела, сада постојећа ситуација црквеног грађевинског комплекса. Тада је вероватно добијено и решење припрате цркве са слепом калотом и четвртастим прозорима на страницама њеног базиса (слика 3). Године 1849. слепу калоту слика зограф Михајло Зиси из Крушева.[41] Две године раније зограф Анастас са сином слика Успење Богородичино на западном зиду припрате.[42] У цркви се чува већи број предмета са записима из XIX века. То су махом разни комади металног посуђа, дарови грађана Прилепа и становника околних села. Из XIX века је и известан број икона.[43]

Последње велико страдање манастира Трескавца било је у фебруару 1866. године када су изгорели манастирски конаци.[44] Већ 1867, настојањима богатих прилепских еснафа, почиње обнова која, мање више, траје све до 1871. године.[45]

Великих страдања и обнова као да од тога времена више није било.

---

[35] В. Радовановић, Народна енциклопедија, под Зрзе, 849.
[36] А. М. Селищев, op. cit., 56.
[37] В. Радовановић, loc. cit.
[38] В. Петковић, op. cit., 328.
[39] Ал. Јовановић, Српске школе под Турцима, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912—1937, Скопље 1937, 251.
[40] А. М. Селищев, op cit., 135—137.
[41] Б. Бабић, Манастирот Трескавец, 53; исти, Неколку податоци за зидарите и сликарите во прилепскиот крај од XIX век, Стремеж, 1, Прилеп 1961, 61.
[42] Ibid.
[43] Неколико од њих су рад познатог македонског зографа Дича из средине XIX века. Посебно међу тим радовима истиче се портрет јеромонаха Самуила из 1854. године, најстарији историјски портрет на дасци у Македонији.
[44] Г. Трайчев, Манастиритѣ в Македония, София 1933, 148.
[45] Ibid.

BOŠKO BABIĆ

NOTES MARGINALES SUR L'HISTOIRE DU MONASTERE TRESKAVAC

Résumé

Avant la construction du monastère Treskavac sur l'emplacement occupé par le complexe des bâtiments médiévaux, il y avait bien auparavant dans l'Antiquité et au cours de la période paléochrétienne, des édifices destinés au culte.

Nous ne disposons pas encore de données suffisantes pour préciser la date où commence la construction de ce complexe. Nous ne pouvons faire que des conjectures. Pour le moment on est certain seulement que les murs de l'exonarthex actuel de l'église du monastère et de ses annexes latérales ont été décorés de peintures sur l'ordre du roi Stefan Dušan entre 1334 et 1343. Que le bâtiment de l'église ait existé avant Dušan les faits suivants nous l'indiquent. Dans la charte du roi Stefan Dušan de 1335 on lit que empereurs grecs et bulgares ont été les précédents donateurs du monastère. Les tombeaux du type anthropomorphe, mis au jour sous le mur décoré de fresques datant de l'époque de Dušan, confirment également l'hypothèse que l'église est beaucoup plus ancienne. Dans l'ensemble architectural de l'église, tel qu'il apparaît de nos jours, on constate de grandes différences dans la technique et la qualité de la construction de divers éléments, de même que dans la forme et la décoration de ces éléments. Ces différences sont dues aux destructions et aux reconstructions successives, qui ont eu lieu au cours de la longue histoire du monastère.

Déjà vers la fin du XIVe siècle, sans doute, l'ensemble a été gravement endommagé. La restauration a été faite au XVe siècle, très probablement juste avant l'exécution des peintures murales du naos, au cours de la dernière décennie du siècle. Vers le milieu du XVIe siècle, vraisemblablement, la partie est de l'église a été détruite, puis reconstruite vers 1570, lorsque les surfaces intérieures des murs ont été décorées aux frais de Stojan Hrančev. Au XVIe siècle et au cours de la première moitié du XVIIe siècle le monastère Treskavac avait eu beaucoup d'autres donateurs parmi lesquels les membres de deux riches familles de Kratovo, les Pepić et les Bojkić, ainsi que des hospodars et des boïards valaquo-moldaves. Au XVIIe siècle on décore de fresques l'abside et la niche au-dessus de l'entrée ouest du réfectoire.

A la fin du XVIe et au début du XVIII siècle Treskavac possède un atelier de copistes. Plusieurs objets d'art datent également du XVIe

siècle: le portail de l'église en bois sculpté et les plats d'argent des Evangiles en relief qui représentent la Descente aux Limbes. On conserve dans l'église un assez grand nombre d'icônes exécutées entre la deuxième moitié du XVIIe siècle et le XIXe siècle.

La dernière grande restauration du bâtiment de l'église date de la première moitié du XIXe siècle. En 1829, dans une lunette du mur sud de l'église ont été peints comme donateurs, avec le modèle de l'église à la main, l'higoumène, le pope Visarion, et le moine Amvrozije. C'est probablement de cette époque-là que date la partie rajoutée en pierres de taille de granit, ainsi que l'aspect définitif de l'ensemble architectural.

En 1847 le zographe Anastas et son fils peignent »la Dormition de la Vierge« sur la paroi ouest du narthex et en 1849 un autre peintre, Mihailo Zisi de Kruševo, décore une coupole aveugle.

La dernière destruction du monastère Treskavac a eu lieu au mois de février 1866, quand un incendie a détruit les bâtiments d'habitation du monastère. Dans la période de 1867 à 1871 la reconstruction de ces bâtiments a eu lieu grâce à une collecte organisée par les riches corporations artisanales de Prilep.

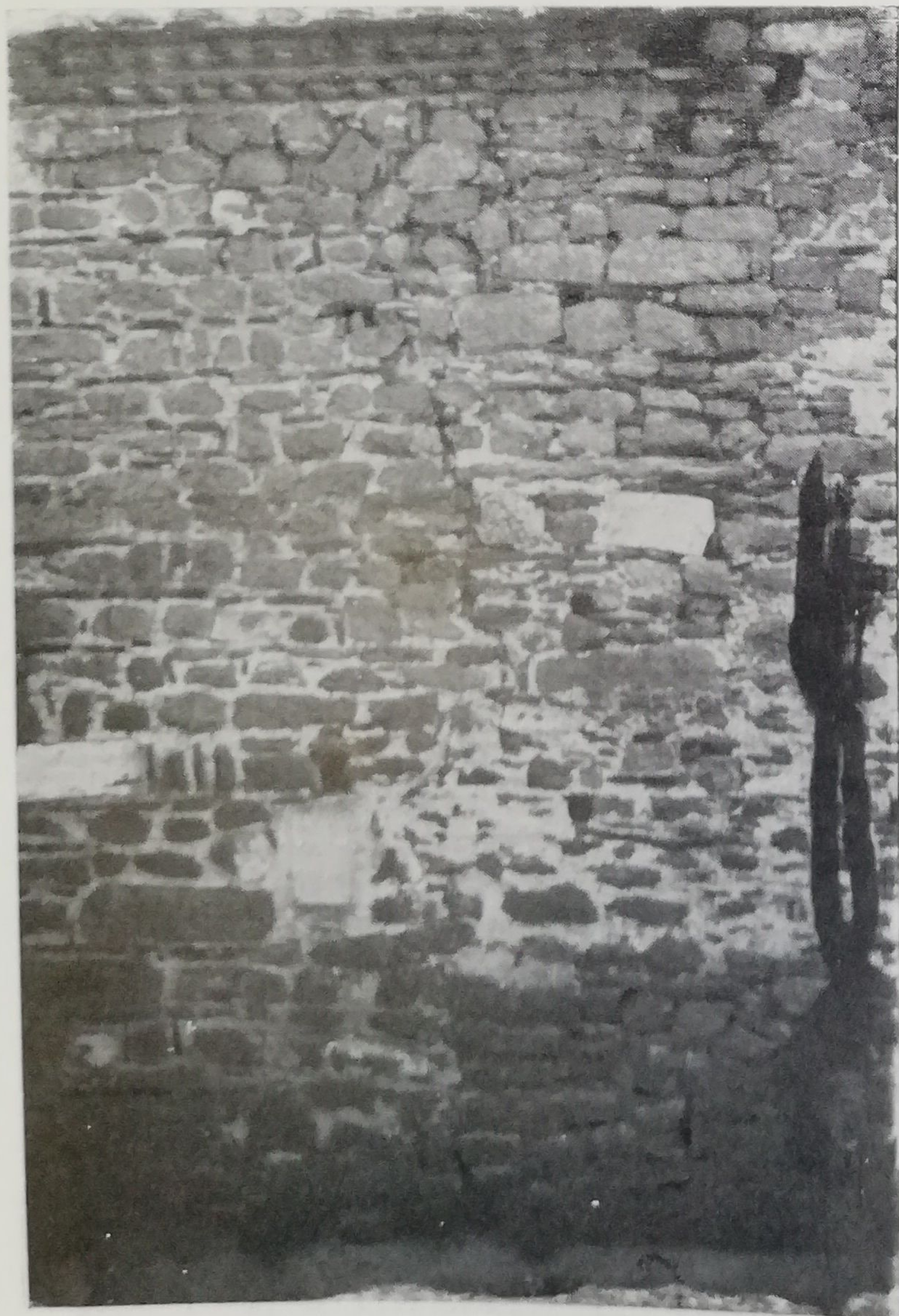

Сл. 1 — МАНАСТИР ТРЕСКАВАЦ, поглед на гробове у источном делу јужног крака спољне припрате

Сл. 2 — МАНАСТИР ТРЕСКАВАЦ, северозападни угао некадашње капеле XIV века са остацима фреско сокла

Сл. 3 — МАНАСТИР ТРЕСКАВАЦ, поглед на део са слепом калотом и југозападним кубетом

Сл. 4 — МАНАСТИР ТРЕСКАВАЦ, гранична линија грађевинских фаза из деведесетих година XV века и из 1570. године